

Prozaromans in druk van 1500-1800

R.J. Resoort

Vijftiende en zestiende eeuw

De literatuurhistoricus die wordt gevraagd historici te informeren over wat het volk in de vroegmoderne periode las, zit direct in de problemen. Wat moet hij zich voorstellen bij 'volk', las dat volk wel, en zo ja, behoren de teksten die dan gelezen werden wel tot zijn domein? Als deze groep mensen al boeken bezat en daarin las, betreft dit dan werken die over het algemeen tot de literatuur (hoewel ook over dit begrip eindeloos te discussiëren valt) gerekend worden, of waren het eerder almanakken, raadsel- en moppenboeken of devotionalia als de catechismus, bijbelse verhalen en dergelijke? Aangezien ik mij vooral bezighoud met teksten uit de tweede helft van de vijftiende en uit de zestiende eeuw, zal ik slechts ingaan op een detail van de vraag of, en zo ja, vanaf wanneer, en ten gevolge waarvan, het volk boeken las. Om het begrip 'volk' loop ik met een wijde boog heen: een verzameling mensen die ruimer gezien moet worden dan alleen de gegoede burgerij van enig intellectueel niveau. Bij de problematiek rond 'lectuur' zal ik langer stilstaan, zowel bij de vraag welk type teksten tot de volkslectuur gerekend kan worden, als bij de activiteit van het individueel lezen zelf. Daarna zal ik mij vooral richten op een schets van de geschiedenis van één tekstsoort, te weten de prozaroman. Die keus vloeit voort uit de wetenschap dat de werken die tot dit type teksten behoren, in de achttiende en negentiende eeuw zeker volksboekjes zijn geweest. Dat waren ze in de tijd waarin deze werken voor het eerst in druk verschenen beslist niet.

Natuurlijk, vanaf ongeveer 1470 worden er in de Nederlanden boeken gedrukt met losse letters, hetgeen er ongetwijfeld toe geleid heeft dat meer mensen met boeken in aanraking kwamen dan in de voorafgaande eeuwen, toen boeken op bestelling door

kopiïsten met de hand werden overgeschreven. Deze laatsten werkten vooral ten behoeve van leken en geleerden, want de geestelijkheid beschikte over eigen scriptoria. Dat het volk in deze handschriftenperiode buiten het orale circuit met lectuur in contact kwam, is uitgesloten. De vaak gesuggereerde gedachte dat de komst van het gedrukte boek hierin binnen de kortste tijd een grootse verandering teweegbracht, is echter onjuist.

Individueel lezen - want met die activiteit wordt het gedrukte boek meestal verbonden - kwam ook in de handschriftenperiode voor, terwijl luisteren naar een voorlezer ook in de tijd van het gedrukte boek nog lange tijd gebruikelijk bleef.¹ Situatie, milieu en tekstsoort bepaalden over het algemeen de wijze waarop een werk gereciperd werd: luisterend (vaak in gezelschap) of individueel lezend. Het is dus geenszins vanzelfsprekend dat de komst van de drukpers opeens een grootschalige overgang bewerkstelligde van een luister- naar een leescultuur. Bovendien, wanneer we bekijken welke teksten er in de vijftiende eeuw in druk verschenen dan wordt snel duidelijk dat we daarbij ook aan het 'volk' als recipiënt niet hoeven te denken.

De productie bleef tot 1500 vooral gericht op geestelijken, geleerden en studenten, die werden voorzien van Latijnse boeken, terwijl daarnaast ook devotionele teksten in de volkstaal (maar niet voor het volk) gedrukt werden. Het kleine percentage boeken (12,8% van de werken in de volkstaal, welke op zich slechts een kwart van de totale boekproductie vormden) dat men in het algemeen tot de literatuur rekent, bevatte vooral klassieke stof, waarbij de verhoudingsgewijs grote aandacht voor Troje-verhalen opvalt. Dat was uiteraard vooral te danken aan de populariteit die deze stof vanaf de twaalfde eeuw genoot, en die, zoals bekend, voortvloeide uit de *translatio imperii*-gedachte, waarbij Trojanen niet alleen als de stamvaders van vrijwel alle Europese vorstenhoven werden gezien, maar evenzeer als het model van hoofse ridderlijkheid.² Voor een deel van het vijftiende-eeuwse stedelijke publiek van patriciërs, rijke kooplieden en ambtenaren - want op hen zullen de drukkers zich hebben gericht - zal deze adellijke kleuring van de stof aantrekkelijk zijn geweest. Door de adellijke cultuur te imiteren konden zij zich immers als

nieuwe elite onderscheiden van lagere bevolkingsgroepen, zoals H. Pleij recentelijk duidelijk heeft uiteengezet.³

Ofschoon (een groot deel van) deze nieuwe elite de kunst van het lezen beheerst zal hebben, was het lezen van fictionele literatuur voor leken uit de stad nieuw aan het eind van de vijftiende eeuw. Met het lezen van zakelijke en in mindere mate wellicht ook devotionele teksten had men enige ervaring, maar dat gold blijkens de leesinstructies die we in de proloog van sommige teksten tegenkomen niet voor het lezen van fictie. Daarnaast wijzen veel voorkomende zinsnedes aan het begin van fictionele werken als 'd'iet hooren oft selve lesen' en 'd'iet lesen of horen lesen' erop dat de producenten ook nog lange tijd rekening bleven houden met consumenten die verondersteld werden te luisteren naar het voorlezen van een tekst. En dit terwijl een luisterpubliek op zichzelf niet in hun voordeel was.

Maar laat ik eerst kort aandacht schenken aan de vraag wat er werd gedrukt in de periode na 1500. In het tijdvak van de post-incunabelen (de benaming voor gedrukte boeken uit de periode 1501-1540; die tot en met 1500 noemt men incunabelen) traden in de produktie van de diverse tekstsoorten veranderingen op.⁴ Dat geldt niet voor de praktische religieuze instructiewerkjes (ruim 33% van het totale aantal boeken in de volkstaal), die procentueel even sterk vertegenwoordigd blijven als in de incunabelperiode, maar wel voor de rechtsboeken (van 2,2 naar 5,3%) en de werken op het gebied van wis- en natuurkunde en techniek, die in het algemeen duidelijk in de lift zitten (van 1,8 naar 6,4%). Het aandeel van de literaire teksten loopt daarentegen niet sterk omhoog. Integendeel, de produktie kent zelfs een lichte daling, van 12,8 naar 10,3%.⁵ Let wel: dit zijn procenten. Het aantal edities (eerste drukken en herdrukken) van post-incunabelen in de volkstaal is beduidend hoger dan dat in de incunabelperiode: 506 tegenover 143, hetgeen bijna een verdrievoudiging betekent. Daarbinnen neemt het aantal drukken van literaire werken tot ruim het dubbele toe, van 65 naar 148 edities.⁶

Hoewel deze getallen slechts grove richtgetallen zijn omdat een precieze genre-afbakening ontbreekt, vallen er wel degelijk enkele tendensen uit af te leiden. De belangrijkste voor de vraag

die ons hier bezighoudt - vanaf wanneer we kunnen spreken van een grootschalige verspreiding van literatuur onder het volk - is wel dat de uitbreiding van het totaal aantal edities van literaire werken in de volkstaal iets terugloopt. Kan uit dit gegeven alleen al worden geconcludeerd dat van een sterke toename van de verspreiding van literatuur moeilijk sprake geweest kan zijn? Ik meen voorzichtig van wel.⁷ Ook wanneer wij er rekening mee houden dat de gemiddelde oplage van de edities uit het tijdvak 1501-1540 zo'n 400 exemplaren hoger heeft gelegen dan in de incunabelperiode, hetgeen de relatieve teruggang van het aantal edities kan compenseren, is toch duidelijk dat van een explosieve groei van de literatuurvoorziening geen sprake geweest kan zijn.⁸ De toename van het aanbod in deze periode heeft er in de eerste plaats toe geleid dat andere boeken, van niet-literaire aard, in toenemende mate (of zelfs voor het eerst, zoals de 'exacte' boeken en nieuwstijdingen) werden verspreid.

Literatuur bleef dus bijzaak. Dit wordt treffend geïllustreerd door het feit dat het niet mogelijk is om drukker-uitgevers aan te wijzen die zich op dit gebied specialiseerden, terwijl specialisatie in de eerste decennia van de zestiende eeuw wel degelijk voorkwam. Zo drukten Johannes Steelsius en Johannes Graphaeus in Antwerpen louter Latijnse werken en hetzelfde geldt voor de Deventer drukkers Jacobus van Breda en Albertus Pafraet die vooral Latijnse schoolboeken produceerden, terwijl ook Leuven, de universiteitsstad, twee drukkers van uitsluitend Latijnse werken herbergde.

Verder zien we in dezelfde periode een specialisatie in praktische devotieele teksten in de volkstaal, zoals bij Hugo Jansz. van Woerden (werkzaam in Leiden, Delft en Amsterdam) en Jan Seversz. te Leiden. Wanneer we zoeken naar werken in de volkstaal die aan grotere bevolkingsgroepen (maar toch nog geen 'volk') gekoppeld kunnen worden, dan lijken boekjes uit deze hoek, zoals bijvoorbeeld de *Seven weenen van Maria, Onse lieve Vrouwen Mantel*, - *Souter, Devote meditatie op die passie ons liefs Heeren* en boekjes met de meest gebruikelijke gebeden, naast almanakken (een tekstsoort die vanwege een redelijk gegarandeerde afzet door veel drukkers werd geproduceerd), in eerste

instantie in aanmerking te komen.

Daar kwamen vanaf ca.1520 boekjes met reformatorische inhoud bij. Het aantal edities van werken die te relateren zijn aan de reformatie en contrareformatie blijken qua aantal vrijwel overeen te komen met dat van literaire werken (9,1 tegenover 10.3%).⁹ Wanneer we bedenken dat die teksten slechts geproduceerd werden in de helft van de post-incunabelperiode, springt de relatief grote produktie van dergelijke boekjes (die vaak betrekkelijk gering van formaat en omvang waren, hetgeen de kostprijs laag gehouden zal hebben) nog meer in het oog. Dat de plotselinge en grootschalige verschijning van zo'n nieuwe tekstsoort invloed uitoefende op de produktie, en dus ook receptie, van andere tekstsoorten is aangetoond voor de situatie in Duitsland. Daar verschenen tussen 1518 en 1523 ruim drieduizend vlugschriften in verband met de geloofsstrijd, hetgeen mede tot gevolg had dat andere boeken, en met name 'vermaaksliteratuur' min of meer in de verdrukking kwamen: in 1522 verscheen in Duitsland slechts één nieuwe roman.¹⁰ Wellicht gold iets dergelijks voor een opvallende teruggang in de produktie van verhalende literatuur (prozaromans, novellen, kluchtboeken) in de Nederlanden eveneens. Uit een bescheiden inventarisatie die ik ooit maakte van de produktie van deze literatuur, bleek dat in de periode van ca. 1522-1527 opvallend weinig boeken (zowel eerste drukken als herdrukken) met deze tekstsoorten verschenen. Hoewel ik de verklaring voor deze negatieve produktiecurve aanvankelijk zocht in de slechte economische situatie, dient de invloed van de produktie van de vele (contra)reformatorische strijdschriften mede overwogen te worden.

Ofschoon religieus-didactische en reformatorische werkjes een relatief grote verspreiding ten deel viel, gaat het hier niet om literatuur. Literatuur blijft deze gehele periode toch vooral, en daarin verschilt dit tijdvak nog maar nauwelijks van de voorafgaande eeuwen, een luxeproduct. Men investeerde in eerste instantie vooral in studieboeken en hulpmiddelen bij de voorbereiding of uitoefening van het werk (van bestuurder tot koopman-handelaar en ambachtsman) en tevens in werken die konden dienen bij het verwerven van de hemelse zaligheid. Voor het geld

en de tijd die dan nog overbleef, schaften de hogere kringen zich waarschijnlijk leesboeken aan, waaruit zelfstandig dan wel in groepsverband werd gelezen. De minder draagkrachtigen kwamen alleen door mondelinge overdracht en door het bijwonen van toneelvoorstellingen met verhalen van diverse aard in aanraking.

Het is uiteindelijk de groei van het onderwijs geweest die er mijns inziens toe heeft geleid dat vanaf circa 1540 de verspreiding van verhalende teksten sterk is toegenomen. Van belang is het gegeven dat men op school gebruik gaat maken van in omloop zijnde literaire teksten, zoals de gedrukte *Esopus*-edities waarin niet alleen de fabels, maar ook het *Leven van Esopus* waren opgenomen, de *Reinaert* en ook prozaromans als de *Historie van de vier Heemskinderen* en de *Historie van Peeter van Provencen ende die schoone Magelone*, terwijl verder ook kluchtboeken en anekdotenbiografieën als *Ulenspiegel* en de *Pastoor van Kalenberg* genoemd kunnen worden.

Prozaromans als schoolboeken

Het eerste literatuurtype met fictionele elementen dat zich vanaf 1500 in zekere mate met succes een marktaandeel veroverde was de prozaroman, de hoofdzakelijk in proza geschreven nakomeling van de middeleeuwse ridderroman in verzen. Mededelingen van geestelijke auteurs, gebruikssporen zoals handschriftelijk commentaar in de marges, eigendomsnotities en bibliotheekstempels, alsmede inventarissen geven aan dat het publiek aanvankelijk gezocht moet worden onder het patriciaat en de geestelijkheid.¹¹ Uit de studie van Debaene blijkt dat deze tekstsoort vooral tussen 1510 en 1523 een grote groei doormaakte, hetgeen zowel valt af te leiden uit verschillende herdrukken als ook uit het verschijnen van vele nieuwe titels.¹²

Het succes van de prozaromans hield na de jaren twintig niet op, zij het dat het aantal nieuwe titels minder spectaculair toenam. Hoe langer een tekstsoort 'bestond' des te groter was de kans dat het publiek zich uitbreidde. Dat dit ook voor de prozaromans gold, valt af te leiden uit een nieuwe toepassing die

deze teksten vanaf circa 1540 bij het onderwijs kregen. Hoewel we over de 'buitenkant' van het onderwijs (daarmee doel ik op schooltypen, aantallen scholen, klassen, onderwijzers, vakken, et cetera) vrij goed zijn ingelicht, zijn de gegevens over de gebruikte leermiddelen in de eerste helft van de eeuw schaars.¹³ Vanaf de jaren zeventig worden de bronnen rijker. Zo beschikken we over een lijst van het diocees Ieper uit 1577, waarin titels van boeken worden genoemd die (on-)geschikt geacht werden voor de jeugd en voor het gebruik op school.¹⁴ Uitvoeriger nog zijn de lijsten uit Brugge (1612) en Antwerpen (1599 en 1619), die op last van de kerkelijke overheid ten behoeve van de scholen werden opgesteld. Op alle lijsten vinden we prozaromans terug, op die van 1621 zelfs zeer veel.¹⁵ Er zal daarbij tevens sprake zijn geweest van een vruchtbare kruisbestuiving. De kinderen kwamen met titels en exemplaren van boeken van school thuis, waarna ook de ouders ze lazen. Die waren lang niet altijd even goed getraind. Het is bekend dat volwassenen vaak in navolging van hun kinderen ook zelf leesonderwijs gingen volgen. Boeken deden dus dienst voor verschillende generaties. Maar ook het omgekeerde deed zich voor. Kinderen namen ook wel van thuis boeken mee naar school en daaronder waren er zeker die door de onderwijzers minder geschikt geacht werden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage uit Valcoogh's *Regel der Duytsche Schoolmeesters* uit 1591:

'Comen sy met grollen en onnutte boecken ter scholen
Die teghen Schriftuer strijden, ende der waerheyt doen
dolen,
Stuertse vander hant of Godt salt u wreken'¹⁶

Dat prozaromans ook in het Noorden in de zeventiende eeuw een ruime verspreiding ten deel viel, staat eveneens vast. Bekend is de passage uit Bredero's *Moortje* (1615), waar Geertrui zegt dat haar voedsterkind Arent met Sinterklaas werd verblijfd:

'Mit een Embder, en een Euangely, met een schrijfboek
van fijn kapitoorye,

Met een nuwt school-bort, met een kategismus, en met
de moye stoorien
Van Fortunates Buersje, van Blancefluer, van
Amadis de Gauwelen¹⁷

De context verbindt deze boeken met de school. Ook in de catalogus van de magazijnveiling van de Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz. uit 1610 worden in de rubriek 'School-goedt in Frans en Duyts' diverse titels van prozaromans genoemd.¹⁸

De Zuidnederlandse herdrukken waren toen echter niet meer gelijk aan die uit de Noordelijke Nederlanden, omdat de kerkelijke overheid in het Zuiden deze boeken ging censureren. Vooral de veelal amoureuze inhoud achtte men volstrekt ongeschikt voor de jeugdige lezers. Het waren boeken 'daer de jonckheydt meer pleegh door vererghert te worden dan yets goedts uut te leeren'.¹⁹ De na omwerking goedgekeurde (en meestal dus ingekorte) boeken verschilden daarom vaak aanzienlijk van de zestiende-eeuwse edities uit het Noorden, die aanvankelijk de oorspronkelijke teksten getrouwer bewaarden. In de loop van deze eeuw, toen het echte volksboeken met een grote verspreiding onder de bevolking - ook op het platteland - waren geworden, ondergingen de teksten echter ook hier wijzigingen.

Waren de ingrepen van de katholieke autoriteiten systematisch gericht op het verwijderen van als aanstootgevend ervaren en voor de jeugd verkeerde voorbeelden biedende passages, de wijze waarop achttiende-eeuwse drukkers de aloude ridderverhalen brede lagen van de bevolking aanboden, getuigt van een willekeur die nieuw is. Een enkele maal - maar dat blijft een uitzondering - bracht ook een zestiende-eeuwse uitgever wel eens een opvallende verkorting aan. Dit is onlangs aangetoond voor *Sibilla*, een omstreeks 1538 door Vorsterman te Antwerpen gedrukte prozaroman over de onrechtvaardig verbannen vrouw van Karel de Grote. De Nederlandse tekst werd bewerkt naar een Spaans voorbeeld en moest om druktechnische of commerciële redenen kennelijk tot 24 bladen in kwartoformaat worden teruggebracht, hetgeen impliceerde dat een derde deel van de Spaanse prozaroman werd weggelaten. Dat heeft voor de rijkdom van het verhaal zeker nadelige

gevolgen gehad, vooral op het punt van de nevenintriges.²⁰ In de achttiende eeuw echter werden prozaromans vaak zodanig bekort dat zelfs de hoofdhandeling niet meer te volgen is. Ik zal dit met enkele voorbeelden ontleend aan een achttiende-eeuwse editie van *Die schoone historie van Malegijs* illustreren.

De achttiende eeuw: *De historie van Malegijs*

De oudst bekende editie van dit werk over de avonturen van de tovenaars Malegijs verscheen in 1556 bij Jan van Ghelen te Antwerpen.²¹ Deze editie duid ik verder aan met A. Zoals uit de houtsnede op de titelpagina al valt af te leiden is het een bont verhaal, over christelijke en heidense ridders, reuzen, dwergen, feeën, draken en duivels.

De hoofdpersoon Malegijs en zijn tweelingbroer Vivien worden al snel na hun geboorte van hun ouders, Buevijn van Eggermont en Druwane, gescheiden. Malegijs wordt opgevoed door de fee Oriande, Vivien aan het hof van de heidense koning Yvorijn van Mombrant, door diens dochter Benfluer, die al snel verliefd wordt op de jongen. Reeds deze introductie staat borg voor een avontuurlijk verhaal vol verwickelingen. Was het voor de zestiende-eeuwse lezer (en zelfs nog voor ons) soms al moeilijk om het spoor te volgen, de achttiende-eeuwse lezer van de ongedateerde Amsterdamse editie van de Weduwe van Jacobus van Egmont (verder E genoemd) had het nog moeilijker.²² Het verhaal was in vergelijking met de druk van 1556 met een derde ingekort, en die ingreep verschaftte bepaald niet meer helderheid. Zo laat de tekstbezorger van E al snel ruim vier pagina's weg, hetgeen ertoe leidde dat de lezer plotseling werd geconfronteerd met een strijd tussen Vivien en de reus Broisin, zonder dat de aanleiding tot die strijd hem was meegedeeld.

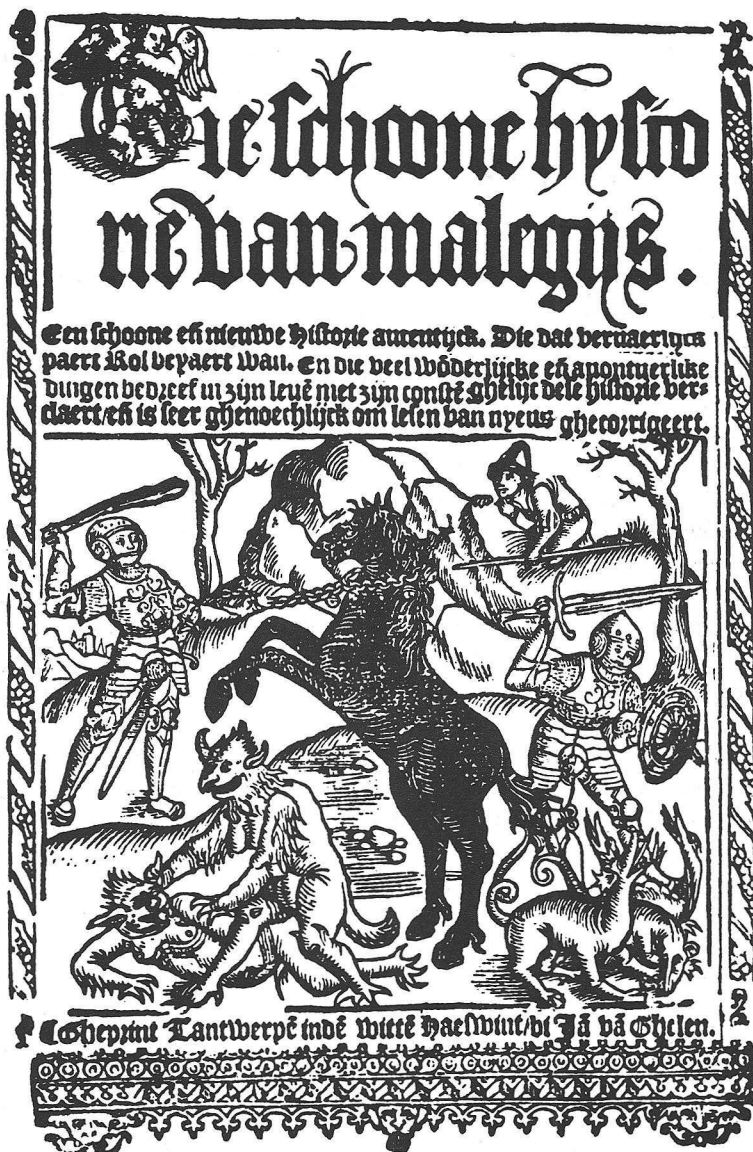
Soms kwam de inhoud van een weggelaten passage naderhand in een gesprek nog aan de orde. Dat is bijvoorbeeld het geval met de weddenschap die tot de dood van Malegijs' dienaar Spiet leidde, die in A p.276-279 wordt beschreven. Wanneer Malegijs na vele jaren zijn vader ontmoet, vraagt deze, zowel in de zestien- als achttiende-eeuwse versie, waar zijn trouwe knecht Spiet is

gebleven. Malegijs vat het gebeurde dan in een paar zinnen samen. Het avontuur werd de latere lezers dus in hoge mate onthouden, maar ze hoorden tenminste nog dat Spiet de dood had gevonden. Doch direct hierop volgend vinden we dan een van de vele inkortingen die het verhaal in de latere versie onbegrijpelijk en extra verwarrend maakten. Beide teksten sluiten het onderhavige hoofdstuk als volgt af:

'Doen die hertoge zijn vader dit hoorde so vielen hem die tranen wten ooghen, ende hi dancte onsen Heere dat hi Malegijs sinen sone weder om gesont sach, ende si zijn tsamen opt hof ghegaen goede cier makende, ende daer vertelde een yegelick sijn avontuere.' (A p.282)

De achttiende-eeuwse versie beschrijft direct hierna de aankomst van graaf Gautier van Lyon aan het hof van Karel, die in allerijl komt melden dat Malegijs - vlak hiervoor dus na vele jaren weer met zijn vader herenigd - door koning Putiblas van Turkije gevangen wordt gehouden. Hoe Malegijs van de hereniging met zijn vader te Eggermont opeens in Turkije verzeild is geraakt en waarom de heidenen zijn doodvonnis nog twee jaren uitstellen, zaken die in de oorspronkelijke editie in zo'n dertig pagina's tekst uit de doeken werden gedaan, krijgt de lezer hier niet te horen. Bovendien verdonkeremaande de tekstbezorger aldus tevens de voor het verhaal zo belangrijke gang naar Rome. Malegijs wordt door een meermin naar Rome gestuurd, waar hij bij de paus moet biechten en als penitentie de opdracht krijgt om zeven jaar als heremiet te leven. Daardoor werd de lezer van E later op p.88 geheel onverwacht geconfronteerd met de uitspraak van een uit zijn gevangenschap bevrijde Malegijs dat hij niet mee naar huis kan: 'want ik moet nog drie van de zeven Jaaren, die myn de Paus ingesteld heeft voor myn Zonden, in de Woestyn Penitentie doen'. Niemand in het verhaal die verbaasd reageert of zelfs maar enig commentaar geeft.

Dergelijke inkortingen getuigen niet echt van een serieuze benadering van het lezersvolk. Maar dat publiek heeft kennelijk niet erg zwaar getild aan dit soort ongerijmdheden in het ver-

Titelpagina van *Die schoone historie van Malegijs* (Jan van Ghelen, Antwerpen, 1556)

haal, laat staan dat zij ertegen hebben geprotesteerd, want het werk blijft in deze sterk gefragmenteerde vorm nog een eeuw lang verschijnen.

Waarde voor de historicus

Het maakt dit soort achttiende-eeuwse volkslectuur ook tot een dubieuze informant betreffende wensen, belevingen, kortom mentaliteiten in het algemeen. Immers, welke waarde kunnen we hechten aan weggelaten passages, wanneer zelfs de verhaaldraad ten gevolge van rigoureuze snijden in de tekst soms niet meer te volgen is. Want hoewel nog nauwelijks onderzoek is gedaan naar heruitgaven van middeleeuwse ridderverhalen die deel uitmaken van de brede stroom van populair verhalend proza in de achttiende eeuw - die overigens een voortzetting is van de nog minder bestudeerde stroom uit de zeventiende eeuw²³ - mogen we er wel van uitgaan dat *Malegijs* met deze ingrepen onder de prozaromans geen uitzondering is geweest. Ook in Frankrijk vielen de meeste ridderromans in druk in deze periode eenzelfde lot ten deel.²⁴ Dat ontwikkelingen per taalgebied verschillen, lijkt ook hier op te gaan. Zeker niet alle observaties naar aanleiding van de Franse achttiende-eeuwse ridderromans zijn van toepassing op de Nederlandse teksten. Eén voorbeeld: van de grote groep teksten die traditioneel geordend wordt onder de 'cycle de Renaud de Montauban' haalde in Frankrijk alleen de *Histoire des quatre fils Aymon* de achttiende en negentiende eeuw. Zo ook in de Nederlanden, maar hetzelfde gold hier tevens voor *Malegijs*, terwijl de Franse versie, *Maugis d'Aigremont*, na 1700 niet meer gedrukt werd.

Malegijs bevat in de uitgave van 1556 nogal wat hoofdstukken (of delen daarvan) die zich afspelen in de hel en het vagevuur, terwijl ook op aarde duivels een actieve rol spelen. Het is opvallend dat dergelijke duivelsscènes in E sterk zijn ingekort. Het grootste weggelaten tekstgedeelte beslaat zelfs veertig pagina's tekst (A p.193-234). Wat is zo'n gegeven nu waard? Wordt dergelijke materie te bedreigend of juist louter lachwekkend gevonden? Zijn er andere boeken die reeds in duivelsverha-

len voorzien of hebben we gewoon te maken met een nevenintrige die de tekstbezorger met het oog op de voorgeschreven omvang wel heel gemakkelijk kon laten vallen? Hier is niet zomaar een antwoord op te geven.

Wel wil ik nog op één andere inkorting wijzen. Het gaat in tegenstelling tot de voorgaande om een relatief kleine passage. In het 47e hoofdstuk in A (p.151-154) raakt Vivien, Malegijs' broer, zo zwaar gewond op het slagveld dat hij spoedig zal sterven. Vlak voor zijn dood heeft hij nog een kort gesprek met zijn zoon Aymyn. Hij vraagt hem zijn afwezige familieleden van hem te groeten en uit vervolgens zijn bezorgdheid over de juiste gang van zaken rond zijn sterven: biecht, penitentie, toedienen van het heilige sacrament, alsmede de feitelijke begrafenis. Van deze lange passage in A (p.152-153) wordt alleen de groet aan de afwezigen in E gehandhaafd. Het ritueel rond de stervende Vivien, waar zijn zoon ten dele in voorziet, ontbreekt. Maar waarom? Zijn biecht, penitentie, toediening van het heilige sacrament en ook begraven in de ogen van de achttiende-eeuwse tekstbezorger niet meer van belang? Die conclusie gaat zeker te ver omdat elders in het werk en zelfs nog in hetzelfde kapittel, bij de dood van de aan christenzijde meestrijdende tovenaars York en Baldaris, er zowel in A als E wel op wordt gewezen dat zij gebiecht hebben: 'dat Baldaris daer bleef verslagen: maer hi en mocht niet sterven voor dat hy sijn biecht gesproken had' (A p.152). Maar bij Baldaris (en hetzelfde geldt voor York en anderen) wordt er, in A noch E over gesproken dat men zijn lichaam begraaft. Sprak dit vanzelf en hoefde dit niet expliciet meegedeeld te worden? Zou de lange passage rond de dood van Vivien dan nodeloos expliciet zijn, omdat het toch vanzelf sprak dat men stervenden deze begeleiding gaf? Een antwoord op deze vraag is in dit stadium eigenlijk niet mogelijk. Daarvoor zijn de gegevens uit één tekst veel te weinig. Het zou kunnen dat de prozaromans in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw meer het verhaal centraal gaan stellen en dat vroeger aanwezige moraliserings- en andere uitweidingen worden ingekort of weggelaten.

Verhalen zonder moraliseren?

De zestiende-eeuwse verhalende literatuur in de volkstaal was voor een belangrijk deel zwaar moraliserend. Dat is niet zo vreemd aangezien de dichter ook in de voorgaande periode in hoge mate de functie van leermeester-ziener vervulde ten opzichte van een hofpubliek. Toen de oude ridderspen in verzen naderhand tot prozaromans werden omgewerkt, kon worden vastgesteld dat een groot deel van die boeken een - vaak expliciet, maar ook wel impliciet gehouden - belerende intentie meekreeg. Een spannend, mooi of amoureuus verhaal moest méér te bieden hebben dan dit alleen. Of meer in termen van de laat-middel-eeuwse visie: voor een redelijke waarborg dat de didactische intentie ook overkwam, werd een spannend, mooi, amoureuus en herkenbaar verhaal juist zeer geschikt geacht. Expliciete belering zonder meer schrok en stootte af, maar op goede en aantrekkelijke wijze verpakt ging het erin als koek.

De ten opzichte van de vroegere berijmde versies soms toegenomen moraliseringsijver (die zich trouwens ook voordeed bij uit het Frans vertaalde novellen²⁵) wordt wel gerelateerd aan de in vergelijking tot vroeger lichtelijk a-sociale wijze waarop zestiende-eeuwers met deze boeken geconfronteerd werden. Zonder de autoriteit en de aanwijzingen van de voordrager (en bij religieuze boeken die van de parochiale geestelijke) moest de eenzame lezer toch duidelijk voorgehouden worden hoe hij het verhaal moest interpreteren. Met deze zorg zouden ook moraliserende passages op detailpunten van het verhaal stroken.²⁶ Men kan zich voorstellen dat deze zestiende-eeuwse, vaak sterk didactisch getinte ridderromans ook bij het onderwijs goede diensten konden bewijzen. Al lezende (of daarin oefenend) kreeg de jeugd en passant onderricht in waarden en normen, veelal van religieuze aard. In het Zuiden bleven prozaromans, na de eerder vermelde censurering, tot ver in de zeventiende eeuw in gebruik. In de noordelijke provincies worden ze al eerder vervangen door specifiekere schoolboeken. Maar ook buiten de schoolmuren bleven ze nog lang in trek. Moraliserende, aansporingen of adviezen achtte men in dit soort lectuur dan kennelijk minder noodzakelijk. De

nadruk komt vooral op het verhaal zelf te liggen, de didactiek wordt naar het tweede plan verwezen. Tenminste, zo lijkt het. Wellicht werd de rol van het onderricht dat aanvankelijk sterk in prozaromans vertegenwoordigd was dan door andere tekstsoorten overgenomen.

Er is nog maar weinig bekend over de 'lotgevallen' van dit soort teksten in de loop van de zestiende eeuw zelf, laat staan van die in volgende eeuwen. Nadat deze lectuur aanvankelijk door literatuurhistorici aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw als volstrekt minderwaardig buiten de literaire canon was geplaatst, heeft het onderzoek zich tot dusver vooral geconcentreerd op de verhouding tussen de middeleeuwse bronnen/voorgangers en de zestiende-eeuwse bewerkingen daarvan. Daarbij maakte men slechts bij overleveringsproblematiek gebruik van latere edities. Dat die latere edities vanuit andere vraagstellingen ook zelf object van onderzoek moeten worden is duidelijk. Dat onderzoek is echter nog maar nauwelijks begonnen.

Het onderzoek naar het achttiende-eeuwse verhalende proza heeft de laatste vijftien jaar duidelijk gestalte gekregen. Een aantal romans werd opnieuw toegankelijk gemaakt, in moderne editie of facsimile-uitgave. Maar in eerste instantie is vooral veel bibliografische arbeid verricht, hetgeen in 1988 mede heeft geleid tot de publikatie van de *Bibliografie van het nederlands-talig narratief fictioneel proza 1670-1700*.²⁷ De teksten zelf zijn nog maar weinig bestudeerd. Daarbij lijkt zich de tendens af te tekenen om zich in eerste instantie op relatief nieuwe tekstsoorten als (vaak imaginaire) reisverhalen, robinsonaden, travestieverhalen, briefromans en erotische en criminele romans te richten in plaats van op de derivaten van de zestiende-eeuwse prozaromans.

Veel concreets heb ik niet kunnen bijdragen aan de kennis over de lectuur van het volk. In ieder geval moeten we de verhalende literatuur in druk niet te snel met het volk verbinden, zeker niet vóór het midden van de zestiende eeuw. Pas daarna breidt het publiek voor deze teksten zich snel uit. Dit in tegenstelling tot de werken zelf, die vaak ingrijpend worden gekort.

Noten

1. H. Pleij, 'Met een boekje in een hoekje? Over literatuur en lezen in de middeleeuwen' in: W. van den Berg en J. Stouten ed., *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen* (Groningen 1987) 16-48.
2. W. Keesman, 'Antiek verleden in dienst van eigen tijd. Troje in de middeleeuwse literatuur' in: *Literatuur* 4 (1987) 257-265, m.n. 259-261.
3. H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam en Leuven 1988).
4. Slechts de produktie van de in de Nederlanden gedrukte incunabelen en post-incunabelen is volledig beschreven door, respectievelijk M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* (Den Haag 1874) met diverse supplementen; en W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandse bibliographie van 1500 tot 1540* ('s-Gravenhage 1923-71; ongew. herdr. 1966).
5. Een overzicht van de aantallen en percentages vindt men bij Y.G. Vermeulen, 'Tot profijt en genoeg'. *Motiveringen voor de produktie van nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540* (Dissertatie; Groningen 1986) 30-31.
6. Ibidem.
7. Noodgedwongen ga ik hierbij uit van een twintigste-eeuwse opvatting van wat literatuur is. Kronieken en andere historiewerken, alsmede de vele nieuwstijdingen laat ik buiten beschouwing. Voor de grenzen tussen 'fictie', 'historische fictie' en 'historie' in deze periode is nader onderzoek zeer gewenst.
8. Gegevens over de oplage zijn ontleend aan R. Engelsing, *Analphabetum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft* (Stuttgart 1973) 25-26. De door Vervliet ontwikkelde methode om (verschuivingen binnen) de produktie in kaart te brengen op basis van het aantal gedrukte woorden in

- plaats van op titels is nog slechts toegepast binnen de incunabelperiode. Zie H.D.L. Vervliet, 'Het landschap van de Nederlandse incunabelen: een verkennend onderzoek naar publikatiepatronen' in: F. Vanwijngaerden e.a. ed., *Liber amicorum Herman Liebaers* (Brussel 1984) 335-353.
9. Vermeulen, 'Tot profijt en genoegen', 30-31.
 10. Engelsing, *Analphabetum*, 26.
 11. Pleij, 'Met een boekje in een hoekje' en R.J. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (Dissertatie; Hilversum 1988) hoofdstuk 5.
 12. L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken; ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans gedrukt tussen 1475 en 1540* (Antwerpen 1951; herdr. Hulst 1977).
 13. Voor de literatuur over het schoolwezen noem ik R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen* (Utrecht etc. 1954); M.A. Nauwelaerts, 'Humanisme en onderwijs' in: *Antwerpen in de 16e eeuw* (Antwerpen 1975) 257-300, en zijn bijdragen in de *AGN* 4 (1980) 366-371 en *AGN* 7 (1980) 270-288; H.L.V. de Groote, 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters', *Bijdr. gesch. Brabant* 19 (1967) 179-318 en 20 (1968) 5-52; E.P. de Booy, *Kweekscholen der wijsheid: basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Utrecht 1980).
 14. 'Livres permis et défendus au XVIIe siècle', *Bulletin du Comité flamand de France* 1 (1857/59) 69-70.
 15. V.A. de la Montagne, 'Schoolboeken te Antwerpen in de 17e eeuw', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 5 (1907) 1-35.
 16. Ed. De Planque (1926) 180, vs. 189-191.
 17. *Moortje*. Minderaa e.a. ed. (1984) vs. 2643-2645.
 18. B. van Selm, 'Ridders te Amsterdam in de "Vroege Renaissance". Enkele aspecten van de catalogus van de magazijnveiling van Cornelis Claesz in 1610, ofwel Literatuurgeschiedenis als Geschiedenis van de Boekhandel' in: *De letter doet de geest leven*. Bundel opstellen [voor] Max de Haan (Leiden 1980)

102-125.

19. Geciteerd naar De la Montagne 'Schoolboeken te Antwerpen in de 17e eeuw', 2.
20. *Sibilla; een zestiende-eeuwse Karelroman in proza*. B. Besamusca, W. Kuiper en R. Resoort ed. (Muidenberg 1988). Over de inkorting handelen 36-37.
21. *Die schoone hystorie van Malegijs*. E.T. Kuiper ed. (Leiden 1903).
22. Ik gebruikte de facsimile-editie. Merlijn volksboeken 4 (Hulst 1977).
23. Een eerste verkenning van de problematiek rond het onderzoek naar de populaire literatuur uit die eeuw vindt men in E.K. Grootes, 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', *Spektator* 12 (1982/83) 477-493.
24. Een goed overzicht biedt L. Andries, 'Tradition médiévale et littérature de colportage: l'élaboration d'un mythe', *Europe* 61, no. 654 (oct. 1983) 102-110, m.n. 106.
25. Zie P. Franssen, 'Dat Bedroch der Vrouwen, een onderzoek naar de functie van een 16e-eeuwse verhalenbundel', *Spektator* 12 (1982/83) 270-289 en 13 (1983/84) 167-181, alsmede C.H.A. Kruyskamp, 'Een onbekende verhalenbundel van 1543', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 78 (1961) 161-167, dat over een andere bundel handelt.
26. Resoort, *Een schoone historie*, 222-240.
27. Samengesteld door J.L.M. Gieles en A.P.J. Plak. Ingeleid door L.R. Pol. Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 24 (Nieuwkoop 1988). Hierin vindt men tevens verwijzingen naar repertoria en secundaire literatuur.